

ТЕЛЕСНЕ КАЗНЕ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРПСКОЈ ДРЖАВИ ОД ВРЕМЕНА НЕМАЊИЋА ДО ПАДА ДЕСПОТОВИНЕ

Намера нам је да у овом раду анализирамо податке о телесним казнама везаним за подручје средњовековне Србије, било да се оне односе на њихово извршење или помен у законским текстовима. Због слабе очуваности изворне грађе са више података располажемо тек од времена доласка Немањића на власт у српској држави. Свакако најзначајнији извор за ову тему јесте законодавство из времена краља и цара Стефана Душана (1331–1355). Биће скренути пажња на кључан утицај византијског права на увођење система телесних казни. Релативно малобројне вести о извршењу ових казни не могу се увек јасно довести у везу са познатим законским прописима. Позабавићемо се и функцијом коју су ове казне имале у садашњем друштву.

Кључне речи: телесне казне, законодавство, Византија, примена, ослепљење

Одржавање реда и мира био је један од главних задатака и средњовековних држава. Тој сврси служили су како прописи које су владари доносили, тако и одредбе обичајног права. Посебну важност у том погледу имале су казнене мере које је требало да спрече чињење разноврсних кривичних дела. Наша намера је да у овом раду анализирамо телесне казне и њихову улогу у српској средњовековној држави од времена доласка династије Немањића на власт. За ранији период располажемо само једним податком о извршењу телесне казне.

Ради проучавања поменутог питања можемо се пре свега ослонити на податке које доносе законски зборници почевши од *Номоканона* који је саставио Свети Сава око 1220. године,¹ све до *Новобрдског законика* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године.² Највећи значај међу правним споменицима, чини се, имају одредбе

* Виши научни сарадник, Историјски институт Београд, milos.ivanovic@iib.ac.rs.

- 1 *Лексикон српског средњег века*, прир. С. БИРКОВИЋ, Р. МИХАЉЧИЋ, Београд 1999, 446–448 (Т. СУБОТИН ГОЛУБОВИЋ); С. ТРОИЦКИ, Ко је превео Крмчију са тумачењима, *Глас Српске академије наука и уметности*, 193, 1949, 133–134; Д. БОГДАНОВИЋ, Крмчија Светог Саве, *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, ур. В. Ј. ЂУРИЋ, Београд 1979, 93; М. ЖИВОЈИНОВИЋ, О боравцима Светог Саве у Солуну, *Историјски часопис*, 24, 1977, 69–70.
- 2 Сима Ђирковић је образложио да је *Новобрдски законик* одговарајући назив за овај правни споменик. Види: С. БИРКОВИЋ, *Литинички препис Рударског законика десијога Стефана*

Душановој законика из 1349. и 1353/1354.³ с обзиром на то да се сматра да је законодавац бирао прописе који су имали актуелност у време његовог доношења.⁴ Са друге стране, располажемо са релативно мало података о извршењу телесних казни. Сви они се уз то, како ћемо видети, тичу појединаца који су високо стајали у друштвеној хијерархији. Такође, није извесно да је иједна од тих казни извршена као резултат суђења. Зато се приликом тумачења утицаја правних прописа о телесним казнама мора бити веома опрезан. Потребно је нагласити да су се са истим проблемом сусрели истраживачи ове тематике за подручје Византије⁵ и западне Европе у раном средњем веку.⁶ Примера је опет свакако више него за српску средину. Настојаћемо да српске средњовековне прописе и праксу ставимо у контекст оног времена. Посебно ће бити важно истаћи везу са византијским правним споменицима чије су многе одредбе, као што је познато, дословно преведене на ондашњи српски језик. Вреди назначити да систем телесних казни и њихове примене у српској средњовековној држави за сада није посебно испитан у оквиру неког рада, али да су му Александар Соловјев и Теодор Тарановски посветили дужну пажњу о оквиру својих синтеза.⁷ Известан проблем за стварање шире слике представља чињеница да се радови који третирају тему сакаћења у Византији и западној Европи односе на раносредњовековни период.⁸ Осврнућемо се и на прописе о телесним казнама које можемо срести у статуту Котора, који је био дуго у саставу српске државе.

Први податак о телесним казнама у средњовековној Србији потиче из дела Константина VII Порфирогенита *De administrando imperio*. Цар писац је у 32. поглављу забележио да је српски владар Петар Гојниковић ослепео свог брата од стрица Брана који је покушао да га збаци са престола.⁹ Овај сукоб између припадника српске

Лазаревића. Увод, њексѝ, њревод и коменѝари, Београд 2005, 19–27, 40–48; С. ЂИРКОВИЋ, Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године, *Ново Брдо*, Београд 2004, 174.

3 Душанов законик, прир. Ђ. БУБАЛО, Београд 2010, 14.

4 *Ibid.*, 17–18.

5 E. PATLAGEAN, Byzance et le blazon pénal du corps, *Du châtimeut dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*, Table ronde de Rome (9–11 novembre 1982), Rome 1984, 411.

6 P. SKINNER, *Living with Disfigurement in Early Medieval Europe*, New York 2017, 10, 82.

7 А. СОЛОВЈЕВ, *Историја словенских њрава*. Законодавсѝво Сѝефана Душана цара Срба и Грка, Београд 1998, 469–503 (у даљем тексту цитираћемо ово издање као *Законодавсѝво Сѝефана Душана* с обзиром да користимо конкретно тај рад Соловјева); Т. ТАРАНОВСКИ, *Историја срѝпској њрава у Немањѝкој држави*, Београд 2002, 262–263, 279–280, 294–296, 313–317, 359, 364, 443.

8 PATLAGEAN, Byzance et le blazon pénal du corps; SKINNER, *Living with Disfigurement*.

9 *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio*, eds. G. MORAVCSIK, R. H. J. JENKINS, Washington 1967², 156–157; *Византијски извори за историју народа Јуѝославије II*, ур. Б. ФЕРЈАНЧИЋ, Београд 1959, 53.

владајуће династије одиграо се око 895. године.¹⁰ Несумњивим се чини да је Петар ослепео Брана како би спречио могућност да поново покуша да заузме владарски положај. Наиме, од краја VIII века то је у Византији, може се рећи, била уобичајена казна за покушаје узурпације. Тако је царица Ирина 797. лишила вида свог сина Константина VI (780–797). Цар Јован Цимскије (969–976) на исти начин је казнио Лава Фоку, брата цара Нићифора (963–969), када се побунио против њега.¹¹ Византијска пракса је могла бити позната српским владарима крајем IX века.

Вреди на овом месту нагласити да је у самој Византији преокрет по питању кажњавања кривичних дела наступио са доношењем *Еклоје* 726. или 741.¹² од стране цара Лава III (717–741). Одредбама овог правног зборника прописане су за преступе различите телесне казне као што су бичевање, шишање и паљење косе и браде, те одсецање руку, језика, полног органа, носа. У већем броју случајева оне представљају замену за смртну казну коју је за иста дела предвиђало Јустинијаново законодавство. Смртна казна је ипак остала на врху за најтежа кривична дела.¹³ Сматра се да је до ове промене дошло под утицајем цркве.¹⁴ Са друге стране, казне сакаћења треба разматрати као резултат дуге еволуције византијског законодавства.¹⁵ Телесне казне се пре *Еклоје* јављају у *Земљорадничком* и *Војничком закону*.¹⁶ Каснији византијски правни зборници, *Прохирон* Василија I (867–886) и *Василике* које је коначно саставио његов син Лав VI (886–912),¹⁷ укинули су одсецање руку и ногу посебном одредбом, али то није било доследно спроведено. Одсецање руку се тако прописивало у истој глави *Прохирана* у којој је та казна била забрањена.¹⁸ Током раног средњег века и на западу Европе су примењиване казне осакаћења према издајницима.¹⁹ Није, међутим, јасно колико су владари често примењивали телесне казне. Претња насиљем је ипак била важна за одржање мира. Изнето је мишљење да су се казне морале повремено примењивати да би деловале веродостојно.²⁰

10 Т. ЖИВКОВИЋ, *Портиретији српских владара. Од Властимира до Борића*, Београд 2006, 47–48; *Историја српског народа I*, група аутора, Београд 1981, 156.

11 PATLAGEAN, *Byzance et le blazon pénal du corps*, 413–414.

12 *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, ed. A. KAZHDAN, New York–Oxford 1991, 672.

13 PATLAGEAN, *Byzance et le blazon pénal du corps*, 405–408; Г. ОСТРОГОРСКИ, *Историја Византије*, Београд 1959, 168; Б. КРСМАНОВИЋ, „Е, е, шииа је ишо?“. *Евнуси у војном врху византијској царствија (780–1025)*, Београд 2018, 134–137.

14 W. TREADGOLD, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997, 392.

15 PATLAGEAN, *Byzance et le blazon pénal du corps*, 407, 413; ОСТРОГОРСКИ, *Историја Византије*, 168.

16 PATLAGEAN, *Byzance et le blazon pénal du corps*, 409.

17 Укратко о овим збиркама: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, 265; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 3, 1725; ОСТРОГОРСКИ, *Историја Византије*, 235–236, 230.

18 ТАРАНОВСКИ, *Историја српског права*, 315.

19 SKINNER, *Living with Disfigurement*, 71–72.

20 *Ibid.*, 72–74.

Са више података о теми која нас занима располажемо тек од времена када су Немањићи преузели власт у српској држави. Хронолошки посматрано, наредни податак о телесним казнама у средњовековној Србији срећемо у *Житију Светиої Симеона* чији је аутор Стефан Немањић. Према ауторовим речима његов отац Стефан Немања је наредио да се главном међу јеретицима, који су се појавили у његовој држави, уреже језик у грлу. Уз то његове књиге су спаљене, а он је протеран из земље.²¹ Вреди поменути да је *Еклоја* казну одсецања језика предвиђала за лажно сведочење.²² Изнето је мишљење да је на тај начин Немања деловао сходно одредбама византијских закона против Манихејаца и других јеретика.²³ Овакав вид казне је имао, чини нам се, и своју симболичку функцију, пошто се оном који је проповедао јеретичко учење одузимала моћ говора.²⁴

Први крупан корак у усвајању византијског права у Србији начинио је први српски архиепископ Сава Немањић око 1220. састављањем законског зборника под називом *Законоуправило* што је била српска редакција *Номоканона*.²⁵ Његова 55. глава носи назив *Закон ірадски* и представља превод *Прохирона*.²⁶ Одредбе о телесним казнама срећу се у оквиру 39. гране која носи наслов „*О казыѣхъ*“.²⁷ Сходно 7. пропису ове гране, батинама и прогонством би се кажњавао онај ко би насилно извео из цркве особу која је у њој затражила азил.²⁸ Одсецањем језика су према 46. одредби имали бити кажњени како парничари тако и сведоци за кривоклетство у цркви.²⁹ Уколико би неко било којег сталежа уз помоћ оружја отео жену, девојку, без обзира на то да ли је верена или удовица, имао је бити кажњен смрћу, док би његови помагачи претрпели батинање, шишање и одсецање носа. Отмичару је одсецана рука ако је своје дело учинио без оружја. Они пак који су му помогли требало је да буду протерани, након што буду истучени и ошишани.³⁰

21 *Стефан Првовенчани. Сабрана дела*, ур. Т. ЈОВАНОВИЋ, Београд 1999, 36–37.

22 PATLAGEAN, *Byzance et le blazon pénal du corps*, 406, 420.

23 СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 472; ТАРАНОВСКИ, *Историја српскої ірава*, 314.

24 Симболички је телесне казне у српском праву посматрао и Тарановски: ТАРАНОВСКИ, *Историја српскої ірава*, 315.

25 За основну литературу о Савином *Законоуправилу* видети напомену бр. 1.

26 С. ШАРКИЋ, Рецепција грчко-римског (византијског) права у Србији, *Средњовековно іправо Срба у оіледалу історијских извора*, ур. С. ЋИРКОВИЋ, К. ЧАВОШКИ, Београд 2009, 5; *Лексикон српскої средњеї века*, 448 (Т. СУБОТИН ГОЛУБОВИЋ).

27 Пошто за сада још увек не постоји критичко издање читавог *Законоуправила*, морамо се кад је реч о прописима *Закона ірадскої* ослонити на издање овог одељка на основу Моравичког преписа: Н. ДУЧИЋ, *Закон ірадски*, Београд 1895 (= *Књижевни радови IV*), 397.

28 ДУЧИЋ, *Закон градски*, 398; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 467.

29 ДУЧИЋ, *Закон градски*, 405; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 476.

30 ДУЧИЋ, *Закон градски*, 402–403; Б. МАРКОВИЋ, *Кривично дело отмице девојака и жена у законодавству цара Стефана Душана, Историјски часопис*, 56, 2008, 243–244; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 486.

Случајеви блуда били су такође строго кажњавани. Према 43. одредби, удата жена која би начинила прељубу са својим слугом имала је бити кажњена батинањем, шишањем и урезивањем носа, те протеривањем и гудљењем имања. Слуга је имао бити погубљен.³¹ Неудата жена која би починила исти преступ ако са слугом не би изродила децу, имала је да буде истучена и ошишана. Иста казна предвиђена је и за слугу који је уз то имао бити продат.³² Наредном одредбом предвиђено је да прељубници буду кажњени батинањем, шишањем и одсецањем носа.³³ Са друге стране, мушкарац који би ступио у везу са својом слушкињом требало је да се казни пребијањем.³⁴ Када би то богати мушкарац учинио са туђом робинjom, имао је да плати 36 златника, док би „убог“ (сиромашан) човек требало да буде истучен.³⁵ За блуд са невином девојком убоги су кажњавани батинањем и шишањем, док су богати имали да плате у новцу.³⁶ Ономе ко би силовао девојку имао је бити одсечен нос, а уз то је морао да јој да трећину имања.³⁷ Ако би неко то учинио са девојком пре него што она напуни тринаест година, имао је да му буде одсечен нос, а оштећеној је требао дати половину свог иметка.³⁸ Обљуба туђе веренице кажњавала се такође одсецањем носа. Ако је дело било почињено без пристанка жене, починилац је имао да јој да трећину свог имања.³⁹ Оштре су биле казне и за родоскрнављење. Веза између чланова породице се кажњавала смрћу. Недозвољени однос у трећем степену сродства имао је бити кажњен пребијањем и одсецањем носа.⁴⁰ Везе у четвртном степену сродства имале су се казнити само батинањем.⁴¹ Као прељубник се имао казнити и онај који би имао две жене.⁴² Полни однос са кумом кажњавао се за обе особе одсецањем носа.⁴³ Најзад, онај ко би имао блуд са животињом требало је да буде кажњен одсецањем полног органа.⁴⁴

Крађа се такође жестоко кажњавала према прописима *Закона ѓрадској*. Крађа животиња током боравка у војсци кажњавала се одсецањем руке, док се за крађу оружја претило батинањем.⁴⁵ Због друге крађе убоји је након батинања

31 ДУЧИЋ, Закон градски, 404–405; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 489–490.

32 ДУЧИЋ, Закон градски, 405; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 490.

33 ДУЧИЋ, Закон градски, 405; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 490.

34 ДУЧИЋ, Закон градски, 408; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 489.

35 ДУЧИЋ, Закон градски, 408; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 489.

36 ДУЧИЋ, Закон градски, 409; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 489.

37 ДУЧИЋ, Закон градски, 409; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 487.

38 ДУЧИЋ, Закон градски, 409; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 487.

39 ДУЧИЋ, Закон градски, 409–410; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 487.

40 ДУЧИЋ, Закон градски, 410; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 492.

41 ДУЧИЋ, Закон градски, 411; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 492.

42 ДУЧИЋ, Закон градски, 410; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 491.

43 ДУЧИЋ, Закон градски, 408–409; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 492.

44 ДУЧИЋ, Закон градски, 411; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 491.

45 ДУЧИЋ, Закон градски, 406–407; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сјефана Душана*, 500.

имао бити кажњен прогонством. У случају треће крађе имала је да им се одсече рука.⁴⁶ Отимање стоке се кажњавало прогонством ако је први пут, а одсецањем руку ако се догодило по трећи пут.⁴⁷ Одсецањем обе руке претило се оном ко би пљачкао мртваца у гробу.⁴⁸ Ослепљењем се кажњавала крађа из црквеног олтара, почињена дању или ноћу. Када би крађа била почињена ван олтара, казна је имала бити пребијање, шишање и прогонство.⁴⁹ За паљевину почињену ван града казна је била одсецање руку, док је за паљење куће или жита близу куће кривац требало да се спали.⁵⁰ Наношење телесне повреде мачем помиње се у 82. одредби. Одсецање руке је предвиђено ако би повређени преживео, док се за супротан случај каже да би починилац имао да „прими муку“.⁵¹

Услед недостатка извора немогуће је рећи да ли су прописи које смо навели примењивани. Потребно је, међутим, указати на то да у сачуваним српским повељама из XIII и првих деценија XIV века готово да нема података о телесним казнама. Тако се у брачним одредбама *Жичке повеље* краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава сачуваној на јужном зиду овог манастира, која се датира у период између 1221. и 1227. године,⁵² прописују углавном имовинске казне у случају развргавања брака. Властелину или војнику који би узео свастику за жену имала су се одузети два вола, али није телесно кажњаван.⁵³ Само се телесно имала казнити жена која је сама оставила мужа, а није имала имовину којом би могла платити глобу. Телесну казну имао је муж да одреди по свом нахођењу.⁵⁴ Јасно се из овог прописа откривају неравноправни родни односи једног патријархалног друштва.⁵⁵ Овакве одредбе биле су практично у супротности са оним што је прописивао *Закон ѓрадски*. Начелно можемо претпоставити да су прописи о брачном праву из *Жичке повеље* били актуелнији од оних из *Закономјравила*. Не треба, наиме, заборавити да су одредбе *Закона ѓрадског* биле превод византијских прописа из IX века.

46 ДУЧИЋ, *Закон градски*, 407; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 499.

47 ДУЧИЋ, *Закон градски*, 407; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 500.

48 ДУЧИЋ, *Закон градски*, 407; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 475.

49 ДУЧИЋ, *Закон градски*, 408; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 501.

50 ДУЧИЋ, *Закон градски*, 399–400; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 482.

51 ДУЧИЋ, *Закон градски*, 413; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 498.

52 В. МОШИН, С. ЂИРКОВИЋ, Д. СИНДИК, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и њихова Србије, Босне и Дубровника*, 1186–1321, Београд 2011, 93, где се предлаже распон између 1221. и 1224. године. Уз ово издање наведена је и старија литература о овом питању.

53 *Стефан Првовенчани. Сабрана дела*, 118–121.

54 *Стефан Првовенчани. Сабрана дела*, 118–119; ТАРАНОВСКИ, *Историја српског ѓрава*, 317; С. БОЈАНИН, *Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака, Византијски свей на Балкану II*, ур. Б. КРСМАНОВИЋ, Љ. МАКСИМОВИЋ, Р. РАДИЋ, Београд 2012, 432.

55 БОЈАНИН, *Брачне одредбе Жичке повеље*, 432.

Новчане казне јављају се и у време владавине краља Милутина (1282–1321) када је српско друштво иначе захватио снажан процес византинизације.⁵⁶ Тако су у повељама краља Милутина Св. Ђорђу код Скопља из 1298. односно 1299/1300.⁵⁷ за непоштовање имунитета дарованих манастиру одређене казне од 50, 100, 200 и 300 перпера.⁵⁸ Највишу новчану казну од 500 перпера краљ је предвидео ако би неко потражио нешто од црквене имовине или покушао да измени оно што је записано у повељи.⁵⁹ Истоветна је ситуација и у његовим повељама из нешто каснијег периода. Прописи за зависно становништво (*Закон црквеним људима* и *Закон влахом*) у оквиру Светостефанске хрисовуље издате крајем 1315. или почетком 1316.⁶⁰ за манастир Бањску, предвиђали су имовинске казне за све преступе, осим за крађу црквене имовине. У том случају је кућа починиоца требало да се *расије*,⁶¹ што је значило да му треба одузети сву имовину.⁶² Сличне су биле одредбе *Закона сѣари Србљем* повеље за манастир Грачаницу из 1321. према којима су кривична дела кажњавана новчаним износима.⁶³ Изузетак су представљали крађа црквене имовине и *вражда* (убиство или наносење повреде)⁶⁴ за шта је пресуду требало да донесе сам краљ.⁶⁵ Остаје питање да ли је краљ можда био спреман да примени телесне казне предвиђене *Законом ѣрадским* када је реч о крађи предмета из цркве.

Из горе посматраног периода, од састављања Савиног *Законоуравила* до времена владавине Стефана Душана сачуван нам је један изворни податак о телесном кажњавању. Реч је о добро познатом случају када је краљ Милутин наредио да се ослепи његов син Стефан 1314. након што је покушао побуну против њега.

56 Више о византинизацији српске државе: Љ. МАКСИМОВИЋ, Македонија у политици средњовековне Србије, *Глас Српске академије наука и уметности*, 404, 2006, 36–43; *Историја српског народа* I, 468–469.

57 Срђан Пириватрић је утврдио да је краљ Милутин заправо издао две повеље поменутом храму. Прва од њих издата је највероватније 1298, а друга 1299/1300. након краљевог брака са Симонидом. С. ПИРИВАТРИЋ, Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља, *Περὶ βολος, Mélanges offerts à Mirjana Živojinović*, књ. I, ур. Б. МИЉКОВИЋ, Д. ЦЕЛЕБИЋИЋ, Београд 2015, 208, 212–213. Напомињемо овај детаљ јер су досадашњи истраживачи мислили да је реч о једној повељи и тако је издавали.

58 *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 317, 326–328; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Свѣфана Душана*, 462.

59 *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 322, 329.

60 За датирање повеље види: Ђ. БУБАЛО, Неколико запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску, *Манасѣир Свѣденица – 700 година Краљеве цркве*, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ, В. ВУКАШИНОВИЋ, Београд 2016, 23–25.

61 *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 465, 468.

62 *Лексикон српског средњег века*, 612–613.

63 *Ibid.*, 503.

64 *Ibid.*, 106–107.

65 *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 503.

Архиепископ Данило II или његов Настављач⁶⁶ забележио је да је краљ успео да наговори сина да му се преда. Схватио је краљ, према пишчевима речима, да ће га многе невоље снаћи од сина ако га остави на слободи. Због тога је у договору са властелом одлучио да га ослепи. Сам чин ослепљења обавили су у Скопљу неки краљеви властелини.⁶⁷ Овај усамљени податак свакако не може послужити као доказ о распрострањености примене телесних казни у тадашњој српској држави. Примена ослепљења у овом случају била је резултат краљеве намере да онемогући сина да наступа као претендент на престо.⁶⁸

Када је реч о периоду владавине краља Милутина, потребно је упозорити и на могућност да је *Земљораднички закон* био бар делимично познат почетком XIV века у српској држави.⁶⁹ Сам српски средњовековни превод овог правног споменика сачуван је у једном хиландарском рукопису, који потиче из четврте деценије XV века.⁷⁰ Као што смо већ поменули у њему се налазе одредбе које прописују и телесне казне. Њих сасвим очекивано налазимо и у српском преводу. Према 26. члану пастиру се имао урезати језик ако се лажно заклео у вези са губитком волова.⁷¹ Онај ко би украо звоно од волова и оваца имао би се претући као лопов.⁷² Батине је имао да претрпи и чувар воћњака за кога се утврди да је крао оно што је имао да чува.⁷³ Истоветна је била казна и за пастира који би крадом музао и продавао млеко оваца и крава које чува.⁷⁴ Ослепљењем се претило оном због кога би распуштено крадо пострадао од зверова.⁷⁵ Онај који би заклао туђег вола на ледини и узео његово месо требало је да буде кажњен одсецањем руке.⁷⁶ По 55. члану онај ко би запалио плот винограда имао је бити пребијен и рука му би жигосана, а штету је морао двоструко да надокнади.⁷⁷ Оштећени је према наредној одредби имао да одсече руку

66 Изнето је мишљење да овај део у *Житију краља Милутина* представља накнадну интерполацију: Р. МАРИНКОВИЋ, *Владарске биографије из времена Немањића, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 44, 1–2, 1978, 17, 19; Г. МАК ДАНИЕЛ, *Прилози за историју „Живота краљева и архиепископа српских“ од Данила II, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 46, 1–4, 1980–1984, 47–50; Г. МАК ДАНИЕЛ, *Генезис и састављање Даниловог зборника, Архиепископ Данило II и његово доба, Међународни научни скуп његовом 650 година од смрти*, ур. В. Ј. ЂУРИЋ, Београд 1991, 220.

67 *Архиепископ Данило и дрући. Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. ДАНИЧИЋ, Загреб 1866, 124–126.

68 *Историја српског народа I*, Београд 1981, 464.

69 М. БЛАГОЈЕВИЋ, *Земљораднички закон. Средњовековни рукопис*, Београд 2007, 15–16.

70 Ђ. С. РАДОЈИЧИЋ, *Српски рукопис Земљорадничког закона, Зборник радова Византиолошког института*, 3, 1955, 15; БЛАГОЈЕВИЋ, *Земљораднички закон*, 11.

71 БЛАГОЈЕВИЋ, *Земљораднички закон*, 30–33, 58–59, 125.

72 *Ibid.*, 32–33, 58–59.

73 *Ibid.*, 32–33, 60–61.

74 *Ibid.*, 34–35, 60–61, 130.

75 *Ibid.*, 36–37, 62–63.

76 *Ibid.*, 36–37, 62–63, 137–138.

77 *Ibid.*, 40–41, 66–67.

оном ко би му секао винову лозу са плодом или ко би му је истргао.⁷⁸ Ко би у време жетве ушао у туђе бразде и жњео снопове, класје или сочиво, требало је да буде претучен након што је лишен одеће.⁷⁹ Предвиђена је идентична казна за оне који би узимали плодове у туђим виноградима и смоковицима.⁸⁰ Рука се имала одсећи оном ко би подложио огањ у зграду са сеном или плевом.⁸¹ Имала се рука одсећи онима који самовласно разграђују туђе куће или плотове да би заградили или сазидали своје.⁸² Крађа пшенице ако је почињена први пут, требало је да се казни са сто рана бичем и надокнадом штете господару. За понављање тог дела требало је да кривац двоструко надокнади штету, док би, ако дело трећи пут понови, имао бити ослепљен.⁸³ Истакање током ноћи туђег вина или уља подлегало је истој казни.⁸⁴ Претучен је имао да буде и онај ко је имао криву меру за пшеницу или вино.⁸⁵ Не треба посебно наглашавати да немамо доказа о примени ових одредби *Земљорадничкој закона*. Могло би се, међутим, рећи да је путем њиховог текста систем телесних казни бар номинално добијао све значајније место у правном систему средњовековне Србије.

Време владавине краља и цара Стефана Душана (1331–1355) чини се да представља кључни период за ширење система телесних казни. Наиме, у свом *Законику* из 1349. и 1353/1354. он се у великој мери приближио византијском казненом систему. Услед тога у њему налазимо великој број телесних казни.⁸⁶ Пре него што се осврнемо на његове прописе вреди поменути да се телесне казне срећу у још два законска зборника за која неки истраживачи сматрају да су настала у време Душанове владавине. Реч је о српском преводу *Синџајме* Матије Властара, византијског законског зборника из 1335. и правној компилацији, *Јусџинијановом закону*. Њихово је мишљење да је и скраћени текст *Синџајме* настао за живота цара Душана.⁸⁷ Такво тумачење оспорено је у новије време пошто је са правом примећено да најстарији рукописи српски рукописи *Пуне Синџајме* потичу из последње четвртине XIV века. Указано је и да њен текст није био у складу са идеологијом српског царства и патријаршије.⁸⁸ Којој год тези да се приклонимо, то није од

78 *Ibid.*, 40–41, 66–67.

79 *Ibid.*, 40–41, 66–67.

80 *Ibid.*, 40–41, 68–69.

81 *Ibid.*, 40–41, 68–69.

82 *Ibid.*, 40–41, 68–69.

83 *Ibid.*, 42–43, 68–69.

84 *Ibid.*, 42–43, 70–71.

85 *Ibid.*, 42–43, 70–71.

86 СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 463; ТАРАНОВСКИ, *Историја српској права*, 313–314.

87 СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 359–360; *Историја српској народа I*, 557–560 (Д. БОГДАНОВИЋ).

88 Ђ. БУБАЛО, *Огледи из историје текста Душановог законика*. Рукописно окружење, *Зборник радова Византолошкој инстџитута*, 50, 2, 2013, 727–728; Ђ. БУБАЛО, *Време Душановог законика*, *Slověne*, 4, 2, 2015, 121–122.

суштинског значаја за наше истраживање с обзиром на то да су телесне казне које се у њима наводе углавном исте као у већ разматраним законским зборницима. Прописи *Синџајме* су у том погледу умногосте слични са онима из *Закона ђрадског*.⁸⁹ Са друге стране *Јусџинијанов закон* садржи велики број одредби преузетих из *Земљорадничког закона*, *Еклоје*, *Прохирона* и других византијских правних зборника.⁹⁰ Стога сматрамо да њихове прописе није неопходно детаљно наводити.

Први пут се у оквиру *Душановог законика* нека телесна казна среће у његовом 10. члану, према којем би јеретик који се нађе да живи међу хришћанима требало да буде жигосан по образу и протеран. Онај ко би га евентуално скривао исто је имао да претрпи жигосање.⁹¹ Сматра се да је таква казна за јеретика усвојена из византијског права.⁹² Претпоставља се да се под јеретицима овде мислило на богумиле.⁹³ Казном одсецања руке и језика претио је 21. члан онеме ко би православца продао припаднику друге вере.⁹⁴ Исказивање јеретичких мисли, по 85. члану, властелина је стајало 100 перпера, док је за исто дело себар имао да плати 12 перпера и да се бије штаповима.⁹⁵

У 50. члану се среће комбинација новчане и телесне казне. Властеличић би, наиме, у случају да опсује властелина требало да плати 100 перпера и да се бије штаповима, док би властелин за исти преступ према њему плаћао само исти новчани износ.⁹⁶ Видљиво је, дакле, у овом пропису разликовање казне сходно друштвеном положају. Само су у овом случају властеличићи као мање угледан део властеле потпадали под телесну казну.⁹⁷ Опет, ни властеличић, као ни властелин није подлегао телесној већ само новчаној казни ако би опсовао себра, сходно 55. члану *Законика*. Себар је пак уз плаћање 100 перпера требало и да се осмуди.⁹⁸ Ова врста казне подразумевала је прљење косе и браде.⁹⁹ За силовање властелинке властелину је према 53. члану требало обе руке да се одсеку и одреже нос. Иста је казна била

89 Види: *Маџија Власџар. Синџајме*, превод Т. СУБОТИН ГОЛУБОВИЋ, Београд 2013, 57, 75, 127–128, 153, 191, 222, 235–236, 256–257, 290–291; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сџефана Душана*, 476, 482, 486–487, 490–492, 499–501; МАРКОВИЋ, *Кривично дело отмице девојака и жена*, 247–249.

90 *Јусџинијанов закон. Средњовековна византијско-српска џравна комџилација*, ур. Б. МАРКОВИЋ, Београд 2007, 32–41, 60, 69; БУБАЛО, *Огледи из историје текста*, 727; БЛАГОЈЕВИЋ, *Земљораднички закон*, 13–14; МАРКОВИЋ, *Кривично дело отмице девојака и жена*, 252–253.

91 *Душанов законик*, 77, 152.

92 ТАРАНОВСКИ, *Исџорија српског џрава*, 316.

93 За коментар члана види: *Душанов законик*, 152; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сџефана Душана*, 473.

94 *Душанов законик*, 79, 157.

95 *Душанов законик*, 92, 180; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Сџефана Душана*, 473.

96 *Ibid.*, 85, 167.

97 ТАРАНОВСКИ, *Исџорија српског џрава*, 21, 280, 344.

98 *Душанов законик*, 86, 169.

99 *Лексикон српског средњег века*, 678.

ако би себар починио насиље према жени из свог сталежа. Уколико би пак силовао властелинку, требало је да буде обешен.¹⁰⁰ Примећено је да овај пропис *Душановој законика* допуњава непотпуност прописа *Синџајме* поводом овог питања.¹⁰¹ Такође је уочено да је запрећена казна била строжа него у византијским законима. Изнета је претпоставка да је до тога дошло под утицајем западних правних система.¹⁰²

Казна одсецања руку и носа следовала је по наредном члану властелинки и „њеном човеку“ ако су починили блуд.¹⁰³ Имајући у виду да се овде помиње само веза властелинке са себи подређеном особом, претпостављено је да су остали случајеви блуда препуштени надлежности црквеног суда. Циљ овог прописа био је према томе да се заштити сталешка част.¹⁰⁴

Чланом 69. забрањиван је збор себара, под чиме се мислило на незаконита удруживања, превратничке скупове и завере.¹⁰⁵ Учесници оваквих скупова су према истој одредби имали бити кажњени одсецањем ушију, а његове коловође осмуђивањем.¹⁰⁶ Прописи против оваквих скупова нису били оригинално решење, већ су постојали и у византијским законима.¹⁰⁷ За разлику од уопштеног истицања *Синџајме* да кривци за оваква окупљања имају бити строго кажњени,¹⁰⁸ *Законик* доноси прецизне мере против починилаца.

Убиство које није почињено са намером, по 87. члану *Законика*, кажњавало се са 300 перпера. Уколико је пак починилац дошао са намером да изврши убиство, требало је да му буду одсечене обе руке.¹⁰⁹ Разликовање казне за убиство с обзиром на то да ли је оно почињено с намером или без ње било је присутно и у *Властаревој Синџајми*.¹¹⁰ Из текста 94. члана јасно је и да су се казне за убиство разликовале сходно сталешкој припадности. За убиство себра властелин је требало да буде кажњен са 1.000 перпера. Себру би пак за убиство властелина следовало плаћање 300 перпера и одсецање руку.¹¹¹ Онај ко би почупао браду властелину или „добром

100 *Душанов законик*, 86, 168.

101 СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Свјетлана Душана*, 487–488.

102 *Ibid.*, 488.

103 *Душанов законик*, 86, 169.

104 ТАРАНОВСКИ, *Историја српској права*, 345–346; МАРКОВИЋ, *Кривично дело отмице девојака и жена*, 251.

105 *Душанов законик*, 89, 174; А. СОЛОВЈЕВ, *Себров збор*, *Архив за правне и друшћивене науке*, 34, 1928, 174–177; Н. РАДОЈЧИЋ, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 204–209; С. БИРКОВИЋ, *Допуне и објашњења*, *Село*, ур. С. НОВАКОВИЋ, Београд 1965, 225–226; *Лексикон српској средњег века*, 222, 660.

106 *Душанов законик*, 89, 174; СОЛОВЈЕВ, *Себров збор*, 170–174.

107 *Мајија Власијар. Синџајма*, 345–346; РАДОЈЧИЋ, *Српски државни сабори*, 205–207.

108 *Мајија Власијар. Синџајма*, 345.

109 *Душанов законик*, 92, 181.

110 *Мајија Власијар. Синџајма*, 373–374, 377–378; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Свјетлана Душана*, 458–459, 494–496.

111 *Душанов законик*, 93, 183.

човеку¹¹² имао је бити кажњен одсецањем руку.¹¹³ Последњи пут се у оквиру првог дела *Законика* телесне казне срећу у 131. члану чија је намера била да спречи свађе у војсци. Њиме је било предвиђено да се свађе могу решити двобојем, у који други нису смели да се умешају. Ономе ко би прискочио да помогне неком од учесника запређено је казном одсецања руку.¹¹⁴ Треба рећи да је у рукописима ближим оригиналу прописана смртна казна за помагаче.¹¹⁵

У другом делу *Душановој законика* такође су за одређене преступе прописане телесне казне. Најпре је у 145. члану одређено да би лопов требало да се ослепи, а разбојник обеси како би се спречиле крађе. Истоветна казна следила је и за управника села у коме се догодила пљачка или разбојништво, а штету је имао да надокнади у двоструком износу. Село је имало да се расели.¹¹⁶ Наредна одредба предвиђала је поменути казну и за *кнезове, њримићуре, владалце* (управитеље), *њресијајнике* (настојнике) и *челнике* у чијим се областима нађу разбојници и лопови.¹¹⁷ Затим се у 147. члану истиче да су исте казне следовале и господарима који нису предузели потребне мере, а били су обавештени од *владалаца*.¹¹⁸ Истоветна казна за лопове и разбојнике напомиње се и у 149. члану у којем се прописивао поступак против њих.¹¹⁹ Најзад према 173. члану наведене казне имале су се применити и над властелом и властеличићима, било да су Срби, Грци или Немци који долазе у царев двор, а у чијој пратњи би се нашао лопов или разбојник.¹²⁰ Може се рећи да су ови прописи о крађи били строжи од оних за исто дело у византијским правним зборницима који су преведени на српски.¹²¹ Ослепљивање је уведено као општа казна, без обзира на то да ли је реч о првој или поновљеној крађи. Са правом је, чини се, примећено да је законодавац овим прописима покренуо општу борбу против крађе и разбојништва.¹²²

Прецизно извршавање пресуда имало је велики значај за одржавање правног поретка. Стога је *Душанов законик* у 162. члану одредио да пристав¹²³ који би

112 За значење појма „добри људи“ види: М. ИВАНОВИЋ, „Добри људи“ у српској средњовековној држави, Београд 2017, 15–67, 93–105, 107–122; *Лексикон српској средњеј века*, 161–162 (Ђ. БУБАЛО).

113 *Душанов законик*, 94, 183.

114 *Ibid.*, 101, 197.

115 *Ibid.*, 101, 197; А. СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 283; БУБАЛО, *Време Душановог законика*, 133.

116 *Душанов законик*, 105, 204–205.

117 *Ibid.*, 105–106, 205.

118 *Ibid.*, 106, 206.

119 *Ibid.*, 106, 206; СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Стефана Душана*, 296.

120 *Душанов законик*, 112, 215.

121 СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Стефана Душана*, 293; СОЛОВЈЕВ, *Законодавство Стефана Душана*, 499–500.

122 ТАРАНОВСКИ, *Историја српској њрава*, 349–350.

123 Више о функцији пристава: М. КОСТРЕНЧИЋ, *Fides publica (јавна вера) у њравној истѡрији Срба и Хрвајша до краја XV века*, Београд 1930, 5–70; *Лексикон српској средњеј века*, 587 (А. ВЕСЕЛИНОВИЋ).

преиначио пресуду буде кажњен одсецањем руку и одрезивањем језика.¹²⁴ Много пута горе помињане казне за разбојника и лопова имале су се, према 165. члану, применити и на клеветнике који некога гоне лажима и обманама.¹²⁵ За пијаницу који би напао и том приликом посекао некога, 166. члан је предвиђао казну вађења ока и одсецања руке. Када би његов напад за последицу имао да само неке поцепе одећу, скине капу или начини сличну срамоту, требало је да добије 100 удараца штапом, па да се баца у тамницу. Након изласка из ње имао је опет да буде истучен.¹²⁶ Уз чланове о чупању браде ово је једина одредба *Законика* која је регулисала питање наношења телесних повреда. Међутим, и она је то учинила само у случају да дело почини пијаница.¹²⁷ Последњи члан *Законика* одређивао је да господар има право да врати одбеглог меропха. Требао је уз то да га осмуди и да му распори нос.¹²⁸ Могуће је да је овим прописом законодавац настојао да уведе извештан ред у односе између властеле и зависних становника.¹²⁹ На крају овог прегледа одредби *Законика* које садрже помен телесних казни ваља указати на то да се њима није исцрпљивала казнена политика. Како се већ и на основу претходног текста може уочити, новчане глобе су и даље имале значајно место међу казним мерама.¹³⁰

Као и у случају свих претходних закона српских владара, нису сачувани непосредни подаци који би сведочили да су прописане телесне казне над некима спроведене. Потребно је, међутим, имати у виду неколико значајних чињеница када се осврћемо на питање примењивости прописа које срећемо у *Законику*. Најпре ваља указати на то да су многе одредбе имале актуелност у тренутку њиховог доношења. Посебно се то односи на његов други део.¹³¹ Неке од новела доношене су, изгледа, поступно, како су потребе налагале. Са сигурношћу се сматра да су то оне које почињу са *Повелава царсѣво ми*.¹³² Речима „*Повелѣніе царьско*“ почиње већ помињани 145. члан који је имао за циљ да искорени крађе и разбојништво.¹³³ Такође, постоје докази о томе да се *Законик* поштовао и примењивао у време владавине цара Душана и његовог наследника цара Уроша (1355–1371).¹³⁴ Свакако су поштоване и одредбе о судској пракси које су преузете из ранијих домаћих

124 Душанов законик, 110, 211–212.

125 *Ibid.*, 111, 213; СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Сѣфана Душана*, 309–310.

126 *Ibid.*, 111, 213; ТАРАНОВСКИ, *Историја српској ѣрава*, 316–317.

127 СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Сѣфана Душана*, 310–311.

128 Душанов законик, 119, 224–225.

129 СОЛОВЈЕВ, *Законик цара Сѣфана Душана*, 336.

130 СОЛОВЈЕВ, *Законодавсѣво Сѣфана Душана*, 463–464.

131 Ђ. БУБАЛО, О Душановом законнику (Постанак, састав, значај и судбина), *Душанов законик*, ур. Ђ. БУБАЛО, Београд 2010, 17–18; БУБАЛО, Време Душановог законика, 122.

132 БУБАЛО, О Душановом законнику, 14; БУБАЛО, Време Душановог законика, 120.

133 Душанов законик, 104, 204–205.

134 БУБАЛО, Време Душановог законика, 123–126; БУБАЛО, О Душановом законнику, 23.

правних споменика и међународних уговора.¹³⁵ Сачувани преписи показују да је текст *Законика* с временом редигован. Сходно томе изостављане су одредбе које су с временом изгубиле актуелност.¹³⁶ Садржина неких прописа је мењана. Тако је казна за онога ко би почупао браду властелину или добром човеку у 97. члану смањена на одсецање једне руке уместо обе.¹³⁷ Поменули смо већ умањивање казне за војнике који би се прикључили тучи двојице сабораца. Тешко је оценити да ли су ове измене резултат непосредне примене закона или је редактор сматрао првобитну казну престојом. Чињеница да је *Законик* преписиван и након нестанка Царства сведочи о његовој живости, иако нема доказа о његовој примени последњих деценија XIV и током XV века.¹³⁸

Из времена превласти обласних господара, након нестанка династије Немањић, знамо за један пример телесног кажњавања. Српски летописи сведоче да је кнез Лазар 1373. ослепео Николу Алтомановића пошто га је поразио.¹³⁹ Да је Никола Алтомановић кажњен на тај начин, саопштава и Мавро Орбин у свом делу *Краљевство Словена*. Он је забележио да је велики жупан, након што је поражен, предат на чување Мусићима, који су му били смртни непријатељи. Њихов предводник Стефан Мусић је, по Орбину, ископао очи Николи, по тајном одобрења кнеза Лазара.¹⁴⁰ Као и у претходним случајевима ни овде не можемо говорити да је казна наступила као последица судске одлуке. Наглашавањем да су Мусићи били смртни непријатељи великог жупана Орбин као да наговештава да је чин ослепљивања био резултат одмазде. Доиста, и по његовим речима, учињен је са кнежевим одобрењем. Неоспорно је да је циљ и ове казне био да спречи сваку могућу даљу политичку активност пораженог.

Да су се телесне казне задржале у српском правном систему и у доба Деспотовине потврђује нам *Новобрски законик* деспота Стефана Лазаревића из 1412. године. Срећемо их на неколико места у другом делу законика за који се сматра да представља градски *Закон Новог Брда*.¹⁴¹ За онога ко би кривотворио или намерно лоше мерио новац сачињен у ковници предвиђена је казна одсецања палца.

135 Р. МИХАЉЧИЋ, Душанов законик у судској пракси, *Изворна вредности сѣаре срѣске ѣрађе* (= *Сабрана дела Р. Михаљчића*, књ. 5), Београд 2001, 75–78.

136 БУБАЛО, Време Душановог законика, 128–131; БУБАЛО, О Душановом законнику, 22–23.

137 БУБАЛО, Време Душановог законика, 133; БУБАЛО, О Душановом законнику, 23, фн 30.

138 БУБАЛО, Време Душановог законика, 127–128; БУБАЛО, О Душановом законнику, 23–24.

139 Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Сѣари срѣски родослови и леѣоѣиси*, Сремски Карловци 1927, 214. Да се то догодило између 1. септембра и 30. новембра 1373, а не 1374. како се раније мислило показао је Михаило Динић: М. ДИНИЋ, *О Николи Алѣомановићу*, Београд 1932, 27–28.

140 М. Орбин, *Краљевство Словена*, превод З. ШУНДРИЦА, Зрењанин 2006², 61.

141 ЂИРКОВИЋ, *Лаѣинички ѣреѣис*, 16; Ј. ДАНИЛОВИЋ, *Закон града Новог Брда, Анали Правној факулѣтѣ*, 1–2, 1990, 20–21.

Кривац је уз то имао платити 50 перпера.¹⁴² Први пут, дакле, наилазимо у српским правним споменицима на казну одсецања једног прста. Таква врста телесне казне није била непозната у српском окружењу. Среће се у 100. глави статута града Котора која је посвећена кажњавању силовања. Одсецање палца десне руке долазило је као мера против онога ко је силовао или напастовао нечију слушкињу против њене воље уколико кривац није могао платити казну од 50 перпера у року од три месеца. Ако је пак напастована или силована девојка била средњег имовинског стања и из круга добрих пучана новчана казна је износила 500 перпера, а кривцу је ако не плати поменути износ за три месеца имао бити одсечен палац и најмањи прст десне руке. Коначно, ако је силована или напастована племкиња, новчана казна је била 1.000 перпера, а у случају да починилац не плати за три месеца, имала му се одсећи десна рука. Сличне казне важиле су за силоватеље удатих девојака и других часних жена.¹⁴³

Наредна одредба која нас интересује јесте члан XVIII који је прописивао да пињарским послом треба да се баве само сироте жене. Другим женама је припрећено да ће бити изложене јавној срамоти, на начин сличан везивању за стуб срама.¹⁴⁴ Даље је у оквиру истог прописа било одређено да ако би неко гурнуо или почупао за косу четворицу законика (*добрих људи*),¹⁴⁵ требало је да сам буде истучен и почупан и да плати 50 перпера.¹⁴⁶ Будући да су *законици* представљали чланове градске управе, доиста оне најниже, казна за напад на њих је, чини се, била релативно блага ако се упореди са прописима *Душановој законика* који су штитили углед властеле. Подсетимо се да је тамо за чупање браде властелину или добром човеку казна била одсецање руку.

Последње место у *Закону Новог Брда* од важности за наше разматрање налази се у његовом XX члану под називом „О латинима и њиховој вери“. Латин за кога би се утврдило да је превео православног у римокатолицизам морао је да се откупи са 50 литара, био би прогнан и губио би имање. Римокатоличком свештенику који би обавио крштење требало је да се „*подъпорє нвсь*“.¹⁴⁷ Под овим се вероватно мислило на цепање носа. У ранијим законским зборницима је, како смо видели, казна одсецања носа углавном била резервисана за прељубу и силовање. Стога се

142 Н. РАДОЈЧИЋ, *Закон о рудницима десиоѿа Сѿефана Лазаревића*, Београд 1962, 52; Б. МАРКОВИЋ, *Закон о рудницима десиоѿа Сѿефана Лазаревића. Превод и ѿравноисторијска сѿудија* (= *Сѿоменик САНУ* 126), Београд 1985, 21.

143 *Statvta Civitatis Cathari. Statut grada Kotor*, ur. J. ANTOVIĆ, knjiga 1, Kotor 2009, 60–61; *Statvta Civitatis Cathari. Statut grada Kotor, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom*, knjiga 2, ed. J. ANTOVIĆ, Kotor 2009, 187–188.

144 РАДОЈЧИЋ, *Закон о рудницима*, 55; МАРКОВИЋ, *Закон о рудницима десиоѿа Сѿефана*, 22.

145 Четворо законика у Новом Брду старали су се око надгледања продаје и куповине у граду по прописаним ценама. Види: РАДОЈЧИЋ, *Закон о рудницима*, 52–53; ИВАНОВИЋ, „*Добри људи*“, 45.

146 РАДОЈЧИЋ, *Закон о рудницима*, 55; МАРКОВИЋ, *Закон о рудницима десиоѿа Сѿефана*, 23, 55.

147 РАДОЈЧИЋ, *Закон о рудницима*, 55–56; МАРКОВИЋ, *Закон о рудницима десиоѿа Сѿефана*, 23.

може рећи да оваква одредба представља новину у тадашњем српском праву. Циљ је свакако био да се кривцу нанесе срамота због које он извесно више не би могао да обавља свештенички позив.

Новчане глобе представљале су, чини се, доминантни вид кажњавања према *Закону Новог Брда*. Посредним путем се може закључити да су оне наплаћиване и за вражду, крађу, паљевину, најезду, одвођење људи и наношење телесних повреда.¹⁴⁸ То не значи да уз њих нису ишле и телесне казне. Добро је познато да су поменути преступи спадали у ред владаревих судских резервата, мада је јасно да је у Новом Брду суђење у тим случајевима било препуштено војводи.¹⁴⁹ Поред тога вреди указати да ови прописи нису регулисали широку материју као статuti приморских градова јер су се односили на средину где је раније постепено реципирано византијско право и *Душанов законик*.¹⁵⁰ Нису нам и у вези са *Законом Новог Брда* сачувани судски акти који би сведочили о примени телесних казни. Међутим, у вези са самим настанком *Новобрдског законика* вреди скренути пажњу на једну чињеницу. Наиме, његове одредбе сачинило је, како стоји у уводу законика, 24 „добрих људи“ изабраних из других рударских места. Деспот је само имао да потврди оно што би му они поднели.¹⁵¹ Сима Ђирковић је скренуо пажњу да образовање стручног тела ради састављања закона није била честа појава у рударском праву средњег века. Зато, по њему, није вероватно дошло до преписивања неког ранијег закона, као ни до прераде или превода постојећег. Стога је био мишљења да су се „добри људи“ држали онога што је примењивано, а што су сматрали добрим и праведним, уз ослањање на обичајно право.¹⁵² Исти аутор је доиста нагласио да је *Градски закон Новог Брда* битно различит по садржини и постанку од самог рударског дела законика.¹⁵³ Несумњиво је, међутим, да сачувани прописи представљају градско право Новог Брда из времена владавине деспота Стефана.¹⁵⁴ Телесне казне заступљене у њима делују одмереније него у ранијим законским зборницима. Услед тога делују нам примереније актуелном стању у друштву. Без обзира на то не можемо знати да ли су и како примењиване.

За време постојања Српске деспотовине располажемо са неколико примена извршења телесних казни. Константин Филозоф је забележио у житију посвећеном Стефану Лазаревићу да су извесни среброделци у Сребреници убили деспотовог надзорника бацивши га са палате. Сазнавши за тај догађај, деспот Стефан је дошао у

148 РАДОЈЧИЋ, *Закон о рудницима*, 51; МАРКОВИЋ, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 21.

149 А. ВЕСЕЛИНОВИЋ, *Држава српских деспота*, Београд 2006², 263; *Лексикон српског средњег века*, 614 (А. ВЕСЕЛИНОВИЋ).

150 ЂИРКОВИЋ, *Латинички њрејис*, 13.

151 РАДОЈЧИЋ, *Закон о рудницима*, 37–38.

152 С. ЂИРКОВИЋ, *Завршна разматрања, Латинички њрејис Рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, њексји, њревод и коментари*, ур. С. ЂИРКОВИЋ, Београд 2005, 72.

153 *Ibid.*, 69.

154 ЂИРКОВИЋ, *Латинички њрејис*, 13.

град и због убиства младића посекао руке и ноге онима које је ухватио. Међу њима је по речима писца било и невиних. Касније се, по Константину, деспот кајао због свог поступања.¹⁵⁵ Сведочанство о овом догађају оставио је и Мавро Орбин, по коме су се житељи Сребренице побунили и убили деспотовог управника Владислава, јер више нису могли да подносе његово насиље. Како би осветио његову смрт, деспот је са великом војском дошао у Сребреницу. Ухвативши неке кривце за смрт Владислава, наредио је да их побију, мучећи их на различите начине. Многим дубровачким трговцима и властели који су се тада нашли у граду одузео је сву имовину и бацио их у тамницу. Некима од њих било је извађено једно око, а некима одсечена једна рука, пошто је сумњао да су имали удела у завери и убиству његовог властелина. Нису помогле молбе дубровачког посланика да их пусти, иако се за то заложиио и његов наследник Ђурађ Бранковић. Управо их је он и ослободио након његове смрти.¹⁵⁶ Утврђено је да се описани догађај одиграо најкасније крајем марта или почетком априла 1427. године.¹⁵⁷ Одсецање руку се како смо навели помиње у *Душановом законуку* као казна за убиство почињено са намером. Јасно је, међутим, на основу исказа оба извора да су деспотови поступци имали карактер одмазде с обзиром на то да су били кажњени и невини без судског поступка.¹⁵⁸ Орбин, како смо видели, чак јасно прави разлику између криваца за убиство Владислава који су погубљени и Дубровчана који су телесно кажњени само због сумње за умешаност у заверу и убиство. Услед тога подаци о овом догађају не могу бити доказ о примени казни на основу судске одлуке. Значајни су са друге стране, јер нам први пут говоре о телесном кажњавању странаца и особа које нису припадале највишем друштвеном реду.

Један запис из око 1433. садржи податак да је поп Богдан обавештен да је неки ратај ударен по прсту. Саопштава се да је повређени отишао код извесног Саве да види зашто је исечен. Додаје се да је поп Богдан, изгледа, требало да сведочи.¹⁵⁹ На основу текста записа није сасвим јасно да ли је речју *ратај* означено лично име онога ко је пострадао или је само назначена друштвена категорија којој је припадао.¹⁶⁰ Поред тога није сасвим јасно ко га је и због чега повредио.¹⁶¹ С обзиром

155 *Константинов Филозоф и његов животи Стефана Лазаревића десијота српског*, ур. В. ЈАГИЋ (= *Гласник Српског научног друштва*, 42, 1875), 317–318.

156 *Мавро Орбин. Краљевство Словена*, 107–108.

157 М. ДИНИЋ, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, 59–62.

158 МИХАЉЧИЋ, *Душанов законик у судској пракси*, 83.

159 Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Сѣтари српски записи и најписи I*, Београд 1902, 85, бр. 260; В. МИЛИВОЈЕВИЋ, *Надгробни споменик браће Живчић из Врбице код Аранђеловца, Најписи и записи*, 1, 2015, 14.

160 За појам „ратај“ види: *Лексикон српског средњег века*, 613 (М. БЛАГОЈЕВИЋ); МИЛИВОЈЕВИЋ, *Надгробни споменик браће Живчић*, 14, третира Ратај као лично име.

161 Нејасни део записа гласи: „Да знашь, крѣ пристѣпи тѣгъкри 8 црквѣ 8 Тръстеникѣ, ѡви ратаја по прстѣ, вами да знате, попе“. Овако срочена формулација могла би да значи да је извесни Тугкрај дошао у цркву, након што је ударио ратаја по прсту.

на то да је поп Богдан позиван да сведочи, вероватно да је тек требало да дође до суђења због овог догађаја.

Важне податке о примени телесних казни садржи један релативно недавно откривени надгробни споменик у селу Врбице код Аранђеловца. Текст на њему је непотпуно очуван и стога га није лако правилно протумачити. Извесно је да се на његовом почетку саопштава да споменик означава место где су сахрањена браћа Милдруг и Добруј Живчић, које је убио Дмитар Томашевић. Даље је извесно да је Дмитра извесни Радич предао Плношу, који је изгледа био брат убијених. Кривац је кажњен ослепљењем и одсецањем палца по свој прилици од стране поменутог Плноша.¹⁶² Личности које се помињу у напису нису познате из других извора, те се овај споменик посредно на основу лингвистичке и морфолошке анализе може датовати у прву половину XV века. Чини се да је *terminus ante quem* 1459. година.¹⁶³ Могуће је да су браћа Живчић била чланови неке нам до сада непознате властеоске породице.¹⁶⁴ Када је реч о тумачењу садржаја написа, најтеже је растумачити Радичеву улогу. Како је приметио Владан Миливојевић, који је и приредио издање натписа, не може се утврдити да ли је Радич био сродник браће Живчић, представник државне власти или је он само ухватио и предао кривца Плношу Живчићу. Можда је Радич био тај који је и донео пресуду.¹⁶⁵ Извршена осакаћивања над Дмитриром Томашевићем, како је примећено, представљају комбинацију телесних казни које нису познате из других извора.¹⁶⁶ Примењена казна није била у сагласности са санкцијама које је прописао *Душанов законик* за убиство.¹⁶⁷ Нису такву казну одређивали ни други познати законски текстови из српске средине. Морамо се и поред тога сложити са закључком да то не значи да је реч о освети и да није било суђења.¹⁶⁸ Извесно је да због ограничености натписног поља није било могуће на споменику унети све детаље о поменутом случају. Уз извештај опрез овај извор нам чини се сведочи о извесном степену усвајања система телесних казни у српском друштву пре пропасти Деспотовине.

Какав је био ефекат прописаних и евентуално спроведених телесних казни у средњовековној Србији, не може се ни наслутити. Поред одмазде ове казне су свакако имале за циљ превенцију. Заstraшивање је у то доба било једини пут да се спречи вршење кривичних дела. Осакаћивањем сваког појединог кривца требало га је спречити да понови своју злочиначку радњу.¹⁶⁹ Физички недостатак уз то

162 МИЛИВОЈЕВИЋ, *Надгробни споменик браће Живчић*, 9–17.

163 *Ibid.*, 14–15.

164 *Ibid.*, 15.

165 *Ibid.*, 15, 17.

166 *Ibid.*, 16.

167 *Ibid.*, 15–16.

168 *Ibid.*, 16–17.

169 ТАРАНОВСКИ, *Историја српској права*, 295–296.

могао је водити губитку друштвеног статуса, као и губитку части.¹⁷⁰ Неоспорно је да особа која је била осакаћена више није могла уопште или бар на уобичајен начин да обавља послове које је до тада радила. Објаснили смо већ која је била функција ослепљивања. Изузимајући Стефана Дечанског који је доцније прогледао, једина особа са подручја српске државе о чијем животу нешто знамо након што је доживела телесну казну јесте жупан Никола Алтомановић. Зна се да је 1376. имао своје људе, међу њима и једног калуђера, а водио је и неку трговину са Дубровником. Могуће је да је имао и неку малу област којом је управљао, а означаван је и даље као жупан.¹⁷¹ По свој прилици 1395. је био још увек жив.¹⁷² Тон којим су му се Дубровчани обраћали указује на то да нису имали много обзира према њему.¹⁷³

Услед малобројних извора немогуће је испратити све етапе развоја система телесних казни у средњовековној српској држави. Чини се да су оне биле познате и пре Савиног *Номоканона*. Са преводом овог законског зборника, у оквиру кога се нашао *Закон израдски (Прохирон)* отпочело је у већој мери усвајање византијског права, а самим тим и његовог система казни. Кључни корак у том правцу је, чини се, био доношење *Душановој законика*, који је често преписиван и након нестанка Српског царства. Прописи о градском праву о оквиру *Новобрдој законика* деспота Стефана Лазаревића из 1412. садрже телесне казне које изгледају примерено актуелним друштвеним околностима. Судаћи према једном извору из времена Деспотовине, оне су и ушле у примену. Не може се, међутим, доказати да ли су иза тога стајале званичне судске одлуке.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Constantine Porphyrogenitus. De administarndo imperio, eds. G. MORAVCSIK, R. H. J. JENKINS, Washington 1967².

PATLAGEAN, E., *Byzance et le blazon pénal du corps, Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*, Table ronde de Rome (9–11 novembre 1982), Rome 1984, 405–427.

SKINNER, P., *Living with Disfigurement in Early Medieval Europe*, New York 2017.

Statvta Civitatis Cathari. Statut grada Kotora, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom, Knjiga 2, ur. J. ANTOVIĆ, Kotor 2009.

Statvta Civitatis Cathari. Statut grada Kotora, ur. J. ANTOVIĆ, knjiga 1, Kotor 2009.

170 SKINNER, *Living with Disfigurement*, 80.

171 ДИНИЋ, *О Николи Алтомановићу*, 29.

172 Љ. СТОЈАНОВИЋ, *Старе српске њовеље и њисма I–1*, Београд – Сремски Карловци 1929, 180–181, 238; ДИНИЋ, *О Николи Алтомановићу*, 29–31.

173 ДИНИЋ, *О Николи Алтомановићу*, 31.

The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 1. ed. A. KAZHDAN, New York – Oxford 1991.

The Oxford Dictionary of Byzantium, vol. 3. ed. A. KAZHDAN, New York – Oxford 1991.

TREADGOLD, W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997.

Архиејуској Данило и друји. Живоји краљева и архиејускоја срјских, прир. Ђ. ДАНИЧИЋ, Загреб 1866.

БЛАГОЈЕВИЋ, М., *Земљораднички закон. Средњовековни рукојис*, Београд 2007.

БОГДАНОВИЋ, Д., Крмчија Светог Саве, *Сава Немањић – Свеји Сава. Исијорија и йредање*, ур. В. Ј. ЂУРИЋ, Београд 1979, 91–99.

БУБАЛО, Ђ., *Време Душановог законика*, *Slověne*, 4, 2, 2015, 119–146.

БУБАЛО, Ђ., Неколико запажања о повељи краља Милутина за манастир Бањску, *Манасијир Сйуденица – 700 йодина Краљеве цркве*, ур. Љ. МАКСИМОВИЋ, В. ВУКАШИНОВИЋ, Београд, 2016, 19–33.

БУБАЛО, Ђ., О Душановом законнику (Постанак, састав, значај и судбина), *Душанов законик*, пр. Ђ. БУБАЛО, Београд 2010, 13–24.

БУБАЛО, Ђ., *Огледи из историје текста Душановог законика. Рукојисно окружење*, *Зборник радова Визанйолошкој инсијийуи*, 50, 2, 2013, 725–740.

ВЕСЕЛИНОВИЋ, А., *Држава срјских десйоја*, Београд 2006².

Визанйијски извори за исйорију народа Јујославије II, пр. Б. ФЕРЈАНЧИЋ, Београд 1959.

ДАНИЛОВИЋ, Ј., *Закон града Новог Брда, Анали Правној факултети*, 1–2, 1990, 16–43.

ДИНИЋ, М., *За исйорију рударсйива у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955.

ДИНИЋ, М., *О Николи Алйомановићу*, Београд 1932.

ДУЧИЋ, Н., *Закон йрадски (= Књижевни радови IV)*, Београд 1895, 250–414.

Душанов законик, пр. Ђ. БУБАЛО, Београд 2010.

ЖИВКОВИЋ, Т., *Порйреји срјских владара. Од Власйимира до Борића*, Београд 2006.

ЖИВОЈИНОВИЋ, М., *О боравацима Светог Саве у Солуну, Исијоријски часојис*, 24, 1977, 63–71.

ИВАНОВИЋ, М., *„Добри људи“ у срјској средњовековној држави*, Београд 2017.

Исијорија срјској народа I, група аутора, Београд 1981.

Јусйинијанов закон. Средњовековна визанйијско-срјска йравна комйилација, пр. Б. МАРКОВИЋ, Београд 2007.

Консйанйин Филозоф и њејов живој Сйефана Лазаревића десйоја срјској, пр. В. ЈАГИЋ (= *Гласник Срјској ученој друшйива*, 42, 1875), 223–328.

КОСТРЕНЧИЋ, М., *Fides publica* (јавна вера) у њравној истјорији Срба и Хрвајта до краја XV века, Београд 1930.

КРСМАНОВИЋ, Б., „Е, е, шта је то?“ Евнуси у војном врху византијској царствва (780–1025), Београд 2018.

Лексикон српској средњеј века, ур. С. ЂИРКОВИЋ, Р. МИХАЉЧИЋ, Београд 1999.

Мавро Орбин. Краљевство Словена, превод З. ШУНДРИЦА, Зрењанин 2006².

МАК ДАНИЕЛ, Г., Генезис и састављање Даниловог зборника, *Архиепископ Данило II и његово доба, Међународни научни скуп њоводом 650 година од смрти*, ур. В. Ј. ЂУРИЋ, Београд 1991, 217–224.

МАК ДАНИЕЛ, Г., Прилози за историју „Живота краљева и архиепископа српских“ од Данила II, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 46, 1–4, 1980–1984, 42–52.

МАКСИМОВИЋ, Љ., Македонија у политици средњовековне Србије, *Глас Српске академије наука и уметности*, 404, 2006, 29–50.

МАРИНКОВИЋ, Р., Владарске биографије из времена Немањића, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 44, 1–2, 1978, 3–20.

МАРКОВИЋ, Б., *Закон о рудницима десјоџа Стефана Лазаревића. Превод и њравноисторијска студија* (= Сјоменик Српске академије наука и уметности 126) Београд 1985.

МАРКОВИЋ, Б., Кривично дело отмице девојака и жена у законодавству цара Стефана Душана, *Историјски часопис*, 56, 2008, 241–260.

Машија Власјар. Синјајама, превод Т. СУБОТИН ГОЛУБОВИЋ, Београд 2013.

МИЛИВОЈЕВИЋ, В., Надгробни споменик браће Живчић из Врбице код Аранђеловца, *Најисти и заисти*, 1, 2015, 9–19.

МИХАЉЧИЋ Р., Душанов законик у судској пракси, *Изворна вредност стјаре српске грађе* (= Сабрана дела Р. Михаљчића, књ. 5), Београд 2001, 68–84.

МОШИН, В., ЂИРКОВИЋ, С., СИНДИК, Д., *Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њсама Србије, Босне и Дубровника*, 1186–1321, Београд 2011.

ОСТРОГОРСКИ, Г., *Историја Византије*, Београд 1959.

ПИРИВАТРИЋ, С., Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља, *Περὶ βολος, Mélanges offerts à Mirjana Živojinović*, књ. I, ур. Б. МИЉКОВИЋ, Д. ЏЕЛЕБИЋИЋ, Београд 2015, 205–213.

РАДОЈИЧИЋ, Ђ. Сп., Српски рукопис Земљорадничког закона, *Зборник радова Византјолошкој инстјитиуи*, 3, 1955, 15–28.

РАДОЈЧИЋ, Н., *Закон о рудницима десјоџа Стефана Лазаревића*, Београд 1962.

РАДОЈЧИЋ, Н., *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.

СОЛОВЈЕВ, А., *Законик цара Сѣфана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980.

СОЛОВЈЕВ, А., *Историја словенских њрава. Законодавство Сѣфана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1998.

СОЛОВЈЕВ, А., Себров збор, *Архив за њравне и друшћивене науке*, 34, 1928, 170–177.

Сѣфан Првовенчани. Сабрана дела, пр. Т. ЈОВАНОВИЋ, Београд 1999.

СТОЈАНОВИЋ, Љ., *Сѣаре срћске њовеле и њисма I–I*, Београд – Сремски Карловци 1929.

СТОЈАНОВИЋ, Љ., *Сѣари срћски зајиси и најћйиси I*, Београд 1902.

СТОЈАНОВИЋ, Љ., *Сѣари срћски родослови и лейћойиси*, Сремски Карловци 1927.

ТАРАНОВСКИ, Т., *Историја срћској њрава у Немањћћкој држави*, Београд 2002.

ТРОИЦКИ, С., Ко је превео Крмчију са тумачењима, *Глас Срћске академије наука*, 193, 1949, 119–142.

ЋИРКОВИЋ, С., Допуне и објашњења, *Село*, ур. С. НОВАКОВИЋ, Београд 1965, 221–235.

ЋИРКОВИЋ, С., Завршна разматрања, *Латћинички њрејис Рударској законика десћойћа Сѣфана Лазаревића. Увод, њексћй, њревод и коменћйари*, пр. С. ЋИРКОВИЋ, Београд 2005, 69–73.

ЋИРКОВИЋ, С., *Латћинички њрејис Рударској законика десћойћа Сѣфана Лазаревића. Увод, њексћй, њревод и коменћйари*, Београд 2005.

ЋИРКОВИЋ, С., Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године, *Ново Брдо*, Београд 2004, 162–181.

ШАРКИЋ, С., Рецепција грчко-римског (византијског) права у Србији, *Средњовековно њраво Срба у оћледалу истћоријских извора*, ур. С. ЋИРКОВИЋ, К. ЧАВОШКИ, Београд 2009, 1–7.